

DISCUSSIE

DE ENE INDIVIDUALISERING IS DE ANDERE NIET.

Kanttekeningen bij Hans Waeges poging tot empirische toetsing.

Rudi Laermans

1.

Zoveel is zeker: de uitdrukking individualisering heeft in de sociale wetenschappen een opmerkelijke blitz-carrière gemaakt. Sinds Ulrich Beck dit nieuwe sociologische pasmunt anno 1983 in een fors uitgevallen opstel in *Soziale Welt* introduceerde en drie jaar later uitgebreider in boekvorm aankaarte, veroverde het eerst de Duitstalige wereld, vond het recent onder meer in kringen van Nederlandstalige sociologen ingang, en is het sinds kort ook bezig aan een steile opgang binnen de puntsectoren van de Angelsaksische *social theory* (vgl. Beck, 1983 en 1986) (1). Wat de laatste ontwikkeling betreft: de in 1992 verschenen Engelse vertaling van *Risikogesellschaft* zit daar natuurlijk voor veel tussen, evenals de consecratie-macht van spraakmakende figuren als A. Giddens en S. Lash, die beide het debat met Becks stellingen zijn aangegaan (Beck, 1992; Beck, e.a., 1994).

Vanwaar dit bepaald opvallende succes? De meest voor de hand liggende reden luidt dat Beck onder het trefwoord individualisering in staat is een brede, tevens plausibele - want een bij alledaagse intuïties aansluitende - tijdsdiagnose te penselen. In deze zin wordt de notie 'individualisering' trouwens het vaakst gebruikt, ook in onze contreien. Zo schrijven J. Kerkhofs e.a. in hun 'Nabeschouwingen' bij de presentatie van de Belgische resultaten van het jongste Europese Waardenonderzoek dat 'in vergelijking met 1981 de veranderingen van opvattingen over waarden in de richting van een toenemende individualisering en secularisatie, zich in West-Europa in versneld tempo (door)zet' (Kerkhofs e.a., 1992: 273). Ook L. Huyse (1994) bezigt in *De politiek voorbij* in zijn karakterisering van de gewijzigde verhoudingen tussen samenleving en politiek de uitdrukking individualisering als een diagnostisch sleutelbegrip. Niet iedereen is echter even gelukkig met deze nieuwe verbale kapstok. 'De vaagheid van het begrip individualisering en het feit dat het op de meest uiteenlopende wijzen wordt gebruikt en misbruikt, hypothekeert hoffelijke wetenschappelijke communicatie. Het begrip fungeert als een soort sociologische

passe-partout, en daar valt weinig mee aan te vangen', aldus K. Matthijs (1994: 114) in zijn spitante boek *Achterwaarts de toekomst in*.

Ook Hans Waege is het in zijn stimulerende artikel 'Individualisering, sociale integratie en solidariteit' indirect om tijdsdiagnose te doen (Waege, 1994) (2). Zonder het met zoveel woorden te benadrukken, stelt hij de vraag of de Vlaamse jeugd van tegenwoordig - of juist, de groep van 20- en 21-jarige Vlamingen - ja dan nee geïndividualiseerd moet heten. Anders dan de meeste sociologen, Beck inclusief, zoekt hij het antwoord niet in het bij elkaar brengen van verspreide, meer of minder 'harde' waarnemingen betreffende gezinsvorming en -ontbinding, kerkelijkheid, e.d. Waege wil op grond van een relatief scherpe definitie van de notie individualisering tot een directe operationalisering komen. Hij volgt daartoe de uit het survey-onderzoek bekende weg van de indicering door middel van items. Op grond van de bekomen antwoorden construeert hij dan via clusteranalyse een typologie. En wat blijkt? Dat het met de individualisering van de Vlaamse 20- en 21-jarigen nogal meevalt: de geïndividualiseerden vormen lang niet de grootste groep.

Men kan alleen maar waardering opbrengen voor de poging van Waege om de notie individualisering te 'empiriseren' binnen het kader van survey-onderzoek. Toch roept ze ook vragen op. Ik zet hierna enkele kanttekeningen op een rijtje. Daarbij valt de nadruk op de definiëring en de theoretische invulling van het begrip individualisering enerzijds en de operationalisering daarvan anderzijds, dus zeg maar op de eerste bladzijden van Waeges artikel. Ik doe daarmee zijn empirisch werk enigszins onrecht aan, maar hoop zo de lezers van dit tijdschrift meteen ook veilig te gidsen door het bepaald gevaarlijke veld vol conceptuele voetangels en analytische schietijzers dat de kwestieuze (modieuze?) notie omgeeft. Om de pointe van de ontvouwde argumenten juist te kunnen inschatten, mag men echter de theoretische context van de thans dominante discussie over individualisering niet uit het oog verliezen. Daarover dan ook eerst wat meer in de volgende paragraaf.

2.

Er is met de uitdrukking individualisering iets vreemds aan de hand. Want hoewel de uitgang van het woord op zichzelf al een socio-cultureel proces, een sociologisch-historische ontwikkeling lijkt aan te duiden, wordt het zoals gezegd vooral gebruikt voor tijdsdiagnostische doeleinden. Individualisering is echter wat anders dan 'geïndividualiseerd zijn', een geïndividualiseerd leven leiden. Er is het individualiseringsproces en er is de (voorlopige) uitkomst daarvan, en beide moeten analytisch onderscheiden blijven. Waege heeft daarvoor te weinig oog. 'Individualisering is een begrip dat gebruikt wordt om het proces en de toestand (momentopname) van individuele autonomie en autonomie-uitbreiding van de mens in het alledaagse leven te beschrijven', zo stelt hij. Dit is conceptueel té onzuiver, té onscherp: appel-bloesems verschillen van appels als zodanig.

Deze simpele opmerking heeft een verdere draagwijdte. In het geding is niet alleen zoiets als lexicaal of analytisch purisme, maar vooral ook de onmiddellijke ontstaans- en discussie-context van de notie individualisering. In de geschriften van Beck is het begrip verbonden met een meer algemene moderniseringstheorie, en zo wordt het ook door onder meer Giddens en Lash gerecipeerd (3). Al te bondig samengevat luidt

Becks stelling dat de moderne *Gesellschaft* in een eerste fase nieuwe tradities, moderne equivalenten van de traditionele *Gemeinschaft* creëerde. Beck beklemtoont in dit verband vooral het ontstaan van gesegegreerde sociale milieus of relatief gesloten klassenculturen enerzijds, en van twee geslachtsspecifieke culturen anderzijds. Arbeiders en kleine of grote burgers, zo betoogt Beck, leefden in de moderne samenleving lange tijd in gescheiden socio-culturele werelden. Ze hadden andere opvattingen over wat hoort, hielden er verschillende levensstijlen op na, en zijn daarom te vergelijken met de standen van weleer. Tegelijk werd deze moderne standsordening door een al even nieuwe 'geslachtsstandsorde' gedwarst. Enigszins karikaturaal gesteld: mannen waren kostwinners, vrouwen waren moeders en (mede daarom) huisvrouwen. Als Beck de notie individualisering in eerste instantie nader articuleert middels het neologisme 'de-traditionalisering', dan beoogt hij voor alles een samenvattende beschrijving van de erosie van de zojuist genoemde moderne restricties op het individuele handelen tijdens de naoorlogse periode. Men kan echter een meer algemene invulling geven aan deze eerste afbakening van het individualiseringsproces, en bij voorbeeld ook secularisatie op individueel niveau, zoals de tanende kerksheid en kerkelijkheid, als indicatoren van 'de-traditionalisering' bezigen. Ook dan blijft een bredere moderniseringstheorie, cirkelend rond het analytische onderscheid tussen systeem en leefwereld (in de termen van J. Habermas), een onontbeerlijk referentiepunt (vgl. Laermans, 1992: 19-84).

Zoals niet weinig andere sociologen isoleert en de-contextualiseert Waeghe het begrip individualisering: hij weekt het los uit de oorspronkelijke inbedding. Niet alleen verandert het door de directe operationalisering de facto van een dynamisch, ontwikkelingssociologisch concept in een statisch 'moment-begrip' ('toestand'), het mist feitelijk ook elke theoretische lading. Individualisering wordt een concept-zondermeer, het bevat niet langer enige verwijzing naar een bredere socio-historische horizon en de theoretische diagnose daarvan. Wellicht kan het ook moeilijk anders wanneer men deze uitdrukking voor survey-onderzoek vruchtbaar wil maken. Maar men dient dan wel zeer goed te beseffen dat zo een andere discussie dan de door Beck geïntendeerde wordt geopend. Bepaalde argumenten op basis van een bredere moderniseringstheorie pro de individualiseringstheze verliezen elke relevantie, terwijl de directe 'empirisering' van het begrip individualisering pro's of contra's betreffende de gebruikte items zal oproepen die nog onmogelijk kunnen worden beargumeerd onder verwijzing naar het verschil tussen wat Beck eenvoudige en reflexieve modernisering noemt.

Er wordt onder sociologen veel geklaagd over de grote afstand, ja de kloof tussen theorie en empirisch (survey-)onderzoek. Deze vaak geuite verontrusting berust misschien meer dan eens op een levensgroot misverstand. Om bij ons onderwerp te blijven: theoretische én empirische argumenten betreffende de notie individualisering bezitten een volstrekt andere lading en betekenis in de context van een globale diagnose van de moderne samenleving ('de moderniteit') dan in een actuele tijdsdiagnose. Wanneer de laatste wordt verengd, om overigens volstrekt plausibele redenen, tot het meten in een enquête van houdingen of attitudes tegenover items, start men een - nogmaals: op zichzelf genomen volkomen legitiem - debat op over de validiteit en betrouwbaarheid van de operationalisering van een '*Einzelbegriff*' (dit neologisme verwijst uiteraard naar de meer bekende term '*Einzelgänger*'). Kortom, Waeghe verschuift de inzet van de discussie.

Ik zou dit alles niet zo benadrukken indien uit het opstel van Waege niet de wens spreekt om met de gepresenteerde data - met 'survey-middelen' - rechtstreeks in te grijpen in de discussie over individualisering en sociale integratie. In het geval van Beck, naar wiens werk ook Waege veelvuldig verwijst, speelt het debat zich echter op een ander niveau, in een andere context af dan de door Waege geschetste (en in alle onbescheidenheid: hetzelfde geldt ook voor het aangehaalde werk van mijn hand). Dit is overigens bepaald geen argument contra de 'empirisering' van begrippen, wel pro de erkenning van de context-afhankelijkheid van de waarde van argumenten, redeneringen, ja zelfs van empirische data. Of hetzelfde anders gezegd: Waege weerlegt - bij voorbeeld - het betoog van Beck niet, maar bezigt een door Beck gemunte uitdrukking met geheel andere oogmerken dan de maker.

3.

'Individualisering heeft vooral betrekking op het alledaagse handelen van mensen binnen het tijds kader van de tweede helft van de twintigste eeuw', zo schrijft Waege. En hij voegt er meteen aan toe: 'Menig theoreticus stelt individualisering als het belangrijkste kenmerk van de laat twintigste eeuwse moderniteit (voor)'. De eerste uitspraak lijkt mij zonder meer correct, en juist daarom kan de tweede niet zonder verdere kwalificatie worden gedaan. Ik leg even uit waarom en geef tussendoor een meer inhoudelijke omschrijving van de notie individualisering.

Het proces van 'de-traditionalisering' betreft volgens Beck en anderen, onder meer Giddens en Lash, voor alles het wegvallen van primair culturele 'blokkades' - in de vorm van sterke collectieve voorstellingen inzake onder meer de eigen klasse of vrouwen en mannen - binnen de sfeer van het alledaagse leefwereld. Met de tendens richting individualisering erodeert de bindingskracht van collectief gedragen overtuigingen of betekenskaders betreffende bij voorbeeld een goed huwelijk of een fatsoenlijke vrouwelijkheid. De spreekwoordelijke ommekant van deze 'vrijmakingsdimensie' (Beck) is, om met de literator Robert Musil te spreken, een toegenomen 'mogelijkheidszin', een meer contingente visie op huwelijk en seksualiteit, kleding en vrijetijdsbesteding, carrière en consumptie,... - kortom, op het eigen leven, op de persoonlijke levensloop of biografie (zie Musil, 1988, i.h.b. 22-24; vgl. Berger, 1970). Voor een prototypisch geïndividualiseerd iemand liggen zaken als huwelijk of aantal kinderen niet principieel vast, ze zijn niet gestandaardiseerd. Beck omschrijft daarom het proces van individualisering ook in termen van een deels geleidelijke, deels schoksgewijze overgang van een gestandaardiseerde naar een keuze-biografie. Die is impliciet of expliciet gebaseerd op de overtuiging dat er altijd méérdere mogelijkheden zijn en men 'dus' zelf, of in overleg met anderen, moet kiezen en beslissen. Voorheen vanzelfsprekende culturele scripten of regie-aanwijzingen boetten aan kracht in, vroeger niet geziene of onaanvaardbaar bevonden mogelijkheden worden denk- en doenbare levensopties. Met een concreet voorbeeld: men is niet getrouwd voor het leven maar kan ook zonder het inroepen van 'zware feiten' uit de echt scheiden, of niet scheiden maar met een ander gaan samenwonen, of beslissen tot een weekend-relatie, enzovoorts.

Individualisering is dus synoniem met een toegenomen persoonlijke beslissing-vrijheid, althans binnen de sfeer van de leefwereld. Beck benadrukt zelf meer dan eens

dat deze 'vrijmaking' van sterke collectieve betekenis-kaders slechts mogelijk was en is dank zij de naoorlogse economische *boom* en - vooral - de uitbouw van de verzorgingsstaat. De laatste vangt immers niet weinig risico's op die een meer geïndividualiseerde levensloop eigen zijn, van materiële besognes tot immateriële noden verbonden met gezinsontbinding, opvoedingsonzekerheid, e.d. Als Waege schrijft dat 'individualisering verwijst naar de uitbreiding van de menselijke autonomie in het alledaagse leven', dan mag deze uitspraak dus niet worden verabsoluteerd. De grotere mate van zelfbepaling stoelt op een nieuwe, vaak tamelijk ondoorzichtige afhankelijkheid van de verzorgingsstaat. Daarmee vergroot de facto ook de interdependentie van de arbeidsmarkt. Diverse sociale rechten en overheidstransfers zijn immers structureel gekoppeld aan het bezetten van een reguliere beroepspositie. Maar ook de afhankelijkheid van bij voorbeeld het commerciële regime (A. De Swaan, 1989: 236-249) neemt toe, evenals die van het commerciële aanbod in de sfeer van vermaak en consumptie. In dat laatste domein betrekken namelijk niet weinig 'geïndividualiseerde individuen', jongeren voorop, hun zelfbeelden en identiteitskaders: de vaak gelaakte massacultuur wordt een functioneel substituut voor de eertijdse traditionele 'zinverschaffers' (vgl. Laermans, 1991a; ik kom zo dadelijk nog even op deze kwestie terug).

Individualisering is dus in meer dan een opzicht een paradoxaal proces van vrijmaking (van traditionele betekenis-kaders) én verafhankelijking (van meestal nieuwe actoren, zoals de verzorgingsstaat en de naoorlogse massacultuur). Of Eliasiaans gesproken: het vlechtwerk van interdependenties, de figuraties tussen 'ik' en 'de anderen' worden herschikt, verschuiven maar verdwijnen niet (vgl. Elias, 1987). Om die reden is het enigszins misleidend wanneer de literatuur over individualisering de individuele persoon tot dominant referentiepunt neemt. In de definities komt de klemtoon zo immers a priori op de toegenomen persoonlijke belissingsvrijheid of 'menselijke autonomie' (Waege) te vallen. Wellicht ware het beter om de geïndiceerde veranderingen binnen de alledaagse leefwereld te beschrijven in termen van een stijgende differentiatie tussen persoon, culturele betekenis-kaders, en sociale verhoudingen. Zo'n definitie heeft overigens het niet geringe voordeel dat ze ook dwarsverbindingen toelaat met zowel het differentiatie-paradigma van systeemtheoretische snit als de analyse van Habermas van een generationaliseerde leefwereld. Habermas' hoog-abstracte omschrijving van de 'asymptotische eindpunten' van de laatste, doet immers onwillekeurig denken aan Becks bepaald prozaïschere portretten van 'das ganz normale Chaos der Liebe' (Beck en Beck-Gernsheim, 1990) binnen een geïndividualiseerde context: 'voor de cultuur een toestand van voortdurende revisie van vloeibaar geworden, dat wil zeggen reflexief geworden tradities; voor de maatschappij (in de beperkte betekenis van sociale verhoudingen binnen de leefwereld - RL) een toestand van afhankelijkheid van legitieme ordeningen van formele, uiteindelijk discursieve procedures van normstelling en normfundering; voor de persoonlijkheid een toestand van riskante zelfsturing van een zeer abstracte individuele identiteit' (Habermas, 1989: 153).

Het van persoonlijke strevingen, oriëntaties of verlangens doordrenkte leven binnen de alledaagse leefwereld is bij wijze van spreken niet het héle mensenleven, en al helemaal niet een geschikt ankerpunt voor een juiste sociologische analyse van de moderne maatschappij of voor een globale tijdsdiagnose (zie in dit verband zowel Habermas, 1981 als bij voorbeeld Luhmann, 1986). Mensen hebben, gewild of ongewild, ook te maken met deel- of subsystemen als politiek, recht of onderwijs. De

sociale posities die ze daarbinnen voor korte of langere tijd bekleden, zijn doorgaans sterk georganiseerd en geformaliseerd. Persoonlijke beslissingsvrijheid is er meer dan eens wél, vooral in de hogere echelons, maar dan enkel binnen welbepaalde grenzen, ja eisen inzake prestaties of performanties. Lapidair geformuleerd: de persoonlijke creativiteit van een werknemer wordt wellicht ten zeerste gewaardeerd wanneer ze de kassa wat sneller doet rinkelen, niet echter indien ze verlieslatende *folios* met zich brengt. En de Belgische burger mag dan wel vrijelijk kiezen tussen meerdere politieke partijen, hij kan zich niet zonder juridische gevolgen aan de kiesplicht onttrekken. Niet individualisering als zodanig, maar juist dit meer dan eens weinig harmonieuze samengaan van uiteenlopende, systeem-specifieke performantie-eisen of rolverwachtingen enerzijds met een groter persoonlijke 'mogelijkheidszin' en beslissingvrijheid binnen de alledaagse leefwereld anderzijds, kan 'het belangrijkste kenmerk van de laat twintigste-eeuwse moderniteit' (Waeghe) heten. Elke maatschappij- of tijdsdiagnose die hieraan voorbijgaat, is sociologisch weinig geloofwaardig. Onze maatschappij is niet geïndividualiseerd, enkel het leefwereld-segment is dat.

4 .

De gestegen beslissingvrijheid van geïndividualiseerde individuen slaat volgens Beck ook op 'hardere' zaken als werk of carrière. In dit soort van keuzen - men kan ook denken aan het ja dan nee kopen van een huis - zijn echter misschien wel vele opties denkbaar, maar gewoonlijk heel wat minder mogelijkheden doenbaar. Ik zou dit banale feit niet aanhalen indien het in de thans lopende discussies over individualisering niet voortdurend zou worden veronachtzaamd. Scherp geformuleerd: ook een 'ontstandaardiseerde' keuze-biografie wordt nog steeds gedurig ingeperkt, ja op meerdere punten gestandaardiseerd, door harde factoren als inkomen, persoonlijke kansen op de arbeidsmarkt en - meer algemeen - de economische conjunctuur, evenals door juridische en andere subsystemische regelingen (probeer je bij voorbeeld maar eens op je veertigste aan een secundaire school in te schrijven...). Deze vastelling wijst meteen de weg naar drie andere belangrijke overwegingen.

Primo, momentane metingen van individualisering, of juist: van de omgang met de (voorlopige) uitkomsten van dit proces, behoeven steeds nuancering in de vorm van contextualisering. Zo zal een keuze-biografie allicht andere beslissingen te zien geven in materieel slechte respectievelijk economisch voorspoedige periodes. De recente, opvallend conjunctuurgevoelige verschuivingen in de Belgische geboortecijfers behelzen in dit verband een meer algemene vingerwijzing, zo dunkt mij. Secundo, het is de hoogste tijd om in het debat over individualisering meer aandacht op te brengen voor de verschillen tussen soorten van beslissingen en, daarmee samenhangend, tussen domeinen met een sterke of een zwakke 'systeemdruk'. De sfeer van vermaak en vrije tijd biedt bij voorbeeld heel wat meer beslissingsmogelijkheden dan het domein van werk en carrière.

Ten slotte is het in de studie van het individualiseringsproces ook nodig om sterker te differentiëren tussen het discursieve en het handelingsniveau, tussen een geïndividualiseerd bewustzijn en geïndividualiseerde praktijken, tussen 'mogelijkheidszin' en het maken van feitelijke keuzes of het nemen van werkelijke beslissingen. Volgens Beck (1986: 216) neemt in de loop van het individualiserings-

proces 'het aandeel van de principieel beslissingsgesloten levensmogelijkheden af, terwijl het aandeel van de beslissingsopen, zelf te maken biografie toeneemt... De beslissingen betreffende opleiding, beroep, arbeids- en woonplaats, huwelijkspartner, kinderaantal, enz. - met al hun onder-onder-onder-beslissingen - kunnen en moeten voortaan zelf genomen worden'. In deze en andere uitlatingen van Beck blijft het tamelijk tot zeer onduidelijk of het hier nu gaat om het totale beslissingsproces (met al haar overwogen, eventueel ook goed overdachte mogelijkheden), dan wel om de feitelijke beslissing (met al haar contextuele *constraints*).

Al deze punten raken direct aan Waeges poging om de notie individualisering, of liever de uitkomst van het met die uitdrukking aangeduide proces, middels survey-onderzoek te meten. Voor de eerste twee is dat allicht meteen duidelijk, het derde wil ik nader articuleren via een korte bespreking van de ook door Waege centraal geachte notie van reflexiviteit.

Het belang van een reflexieve levenssturing binnen een geïndividualiseerde leefwereld is vooral door Anthony Giddens benadrukt in diens meest recente publicaties. In de huidige periode van 'high modernity' verandert het *self* volgens Giddens in een 'reflexief project', gericht op 'het ondersteunen van coherente, maar voortdurend herziene, biografische verhalen...binnen de context van veelvuldige keuze-mogelijkheden, zoals gefilterd doorheen abstracte systemen' (Giddens, 1991:6; vgl. Giddens, 1992). Alweer kan men opmerken dat levensverhalen verschillen van daadwerkelijk geleefde levens: een reflexieve omgang met de eigen levensloop, waarin op discursief niveau contextueel erg onwaarschijnlijke opties kunnen worden bereflecteerd, is wat anders dan de feitelijke inrichting daarvan op grond van individuele keuzes of beslissingen. Zoals gezegd worden met het begrip individualisering meestal beide facetten aangeduid, wat voor de reeds gesignaleerde conceptuele of analytische verwarring zorgt en eenduidige operationalisaties in de weg zit. Ook Waege reproduceert deze dubbelzinnigheid, en wel in zijn omschrijving van reflexiviteit in termen van 'rationeel-bewuste motivering en bepaling van het handelen'.

Zoals gezegd bezitten deze opmerkingen een meer algemene pointe. In de sociologische reflectie over het individualiseringsproces en de uitkomsten daarvan lijkt het meer bepaald noodzakelijk om bij het gebruik van de uitdrukking reflexiviteit een scherp onderscheid te maken tussen *enerzijds*:

- 'mogelijkheidszin'; het meer oog krijgen voor handelingsmogelijkheden ten gevolge van de tanende bindingskracht van traditionele betekenisaders; het inwisselen van een relatief gesloten en ontologisch zelf- en wereldbeeld, waarin bepaalde dingen of gebeurtenissen voor vanzelfsprekend doorgaan en daarom 'zijn-wat-ze-zijn', 'voor de overtuiging dat er in de wereld vele mogelijkheden openliggen' (dixit Marja Gastelaars, 1987: 154)) én het reflexief overdenken van die mogelijkheden;

en *anderzijds*:

- het feitelijke gebruik van (waargenomen! - dus informatie-afhankelijke) mogelijkheden; het 'praktiseren' van de individuele zin voor meer beslissingsmogelijkheden; de overgang van 'mogelijkheidszin' naar keuzes naar beslissingen naar de uitvoering daarvan én het al dan niet opduiken van processen van reflectie bij/in elk van deze stappen.

In beide dimensies is er bovendien sprake, zo dunkt mij als socioloog toch, van een dubbele vorm van reflexiviteit. Zowel in de bewuste omgang met denkbare mogelijkheden als in de praktische vormgeving van specifieke keuzes, kan men ofwel op een individuele, ofwel een sociale wijze reflexief wezen. Net als bij voorbeeld Beck en talloze andere deelnemers aan de discussie over individualisering, houdt ook Waege vast aan de traditionele (sic!), monadische subjectopvatting. Daarbinnen wordt reflexiviteit voortdurend verkort tot zelfbewustzijn (vgl., *inter alia*, Habermas, 1981: passim; Habermas, 1985). Om die reden is hij enigszins verrast dat jongeren die overeenkomstig zijn operationalisering geïndividualiseerd moeten heten, niet méér dingen, zoals nadenken, alleen doen. Vanuit sociologisch oogpunt is deze verrassing erg verrassend. Of men nu bij voorbeeld kiest voor de sceptische etnomethodologische opvatting van reflexiviteit (het opgeven van noodzakelijk context-gebonden *accounts* of motiveringen en interpretaties van handelingen, beslissingen, e.d.), dan wel voor Habermas' moreel-kritische notie van communicatieve rationaliteit annex reflexiviteit (het aanvoeren van argumenten of 'goede redenen'), in beide visies wordt terecht benadrukt dat reflexiviteit ook, misschien zelfs vooral een sociale aangelegenheid is (zie respectievelijk Garfinkel, 1967; Habermas, 1981). Mensen induceren bij elkaar gedurig reflectie, om de simpele reden dat ze van elkaar verwachten dat ze zowel hun discursieve omgang met mogelijkheden - hun in woorden vertaalde 'mogelijkheidszin' - als hun (voorgenomen) beslissingen en keuzes hardop weten te motiveren en te verantwoorden.

Juist in een geïndividualiseerde leefwereld zal, zo mag men althans op logische gronden stellen, de onderlinge *dwang* tot het reflexief legitimeren van 'zichzelf' in het tussenmenselijke verkeer toenemen. Echtscheidingen, carrière-beslissingen of gewoon het voorbereiden van een vacatie: over al deze mundane zaken wordt na het wegvallen van concrete, met standaardoplossingen verbonden normen als 'de kostwinnende man wikt en beschikt', vandaag de dag erg veel gepraat en onderhandeld. Met de door de Swaan beschreven verschuiving van bevels- naar onderhandelingshuishouding die in het kielzog van het individualiseringsproces plaatsgreep, is inderdaad zoiets als een discursieve legitimatieplicht gegroeid: je kan binnen sociale verhoudingen met de toegenomen individuele vrijheid niet zomaar doen wat je zint (de Swaan, 1983; vgl. Laermans, 1993a: 142-143). En hoeveel 'zelf-gepraat' of individuele reflexiviteit heeft niet de vorm van een stille twee- of meerspraak met *significant others*? Dat kon men inderdaad al van G.H. Mead leren (vgl. de 're-appraisal' van Weyns, 1994). Zelfs in tijden van de-traditionalisering kan men nog altijd z'n voordeel met het traditionele sociologische gedachtengoed doen...

5.

In zijn al te korte, subject-georiënteerde omschrijving van de notie reflexiviteit, pleit Waege in navolging van Scott Lash wellicht terecht voor het opnemen van 'de esthetische dimensie van het reflexieve handelen' in de definitie van het begrip individualisering. Anders dan Waege het doet voorkomen, moet dit aspect echter scherp worden onderscheiden van 'een hermeneutische reflexiviteit'. Onder beroep op M. Heideggers *Sein und Zeit*, deels ook het daarop voortbouwende werk van H.G. Gadamer, verwijst Lash met de laatste uitdrukking juist naar de collectieve dimensie van processen van reflectie, wat overigens alweer pleit tegen elke subject-gerichte

invulling van reflexiviteit (zie de bijdragen van Lash in Beck, Giddens en Lash, 1994; vgl. Lash en Urry, 1994: 31-59). Zulke processen liggen volgens hem namelijk altijd in concrete gemeenschappen ingebed: motivaties, argumenten of 'goede redenen' en andere *accounts* vooronderstellen in de regel gedeelde betekenis- of zinkaders. Wat Lash in dit verband vooral interesseert, is de vorming van post-traditionele, door hem ook reflexief genoemde gemeenschappen. Hij ontwaart die onder meer in het veld der zogenaamde nieuwe sociale bewegingen, en ook binnen de sfeer van consumptie en vrije tijd. Zo kunnen de vlottende, weinig stabiele lokale gemeenschappen die zich thans rond bepaalde muzikale stijlen in de popmuziek of rond een plaatselijke voetbalclub uitkristalliseren, als hedendaagse functionele equivalenten van de traditionele, op buurt en familie geënte *communities* worden beschouwd. Gedeelde interesses geven na verloop van (interactie-)tijd aanleiding tot gedeelde betekenis-kaders, maar tegelijk is sprake van een zwakke, weinig 'totale' binding. Tevens behoeven voorkeuren, keuzes, enz. een expliciete opgave van 'goede redenen', waardoor de kwestieuze kaders nooit tot onwrikbare schema's kunnen verharderen (terzijde: hier stuit men alweer op een voor de hand liggend aanknopingspunt met de analyses van Habermas van de communicatief-rationele reproductie van betekenis-kaders binnen de hedendaagse leefwereld).

De esthetische dimensie à la Lash brengt Waege terecht in verband met R. Bellah's notie van expressief individualisme (Bellah e.a., 1985). Tegelijkertijd dreigt zo echter ook een specifieke klemtoon van het betoog van Lash uit het zicht te verdwijnen. Want volgens Lash - en ook onder meer volgens P. Willis (1990; vgl. Laermans, 1991a en 1993b) - zijn creativiteit en expressiviteit vandaag de dag voor alles een zaak van een (sociaal ingebedde!) reflexieve omgang met consumptie- en vermaaks-goederen, met 'lifestijlen' en modieuze kleren,... - kortom, met het commerciële en massaculturele aanbod.

Het is mij een raadsel waarom Waege in zijn zoektocht naar een geschikte definitie van individualisering het werk van Lash kritisch tegen Beck uitspeelt, maar dat tegelijk hoogst verkort en eenzijdig, zelfs tamelijk idealistisch en bewustzijns-filosofisch weergeeft. Overigens zijn de publicaties van Lash een schoolvoorbeeld van - postmoderne? - grensvervaging tussen filosofie, algemene cultuurtheorie, empirische sociologie, en *social theory* (vgl. Lash, 1990). Dat maakt elke directe 'empirisering' van 's mans inzichten, ook de minder speculatieve, tot een bepaald hachelijke onderneming. Ook hier dreigt gedurig het reeds eerder gesignaleerde gevaar van de-contextualisering. Of mag men zich soms in de huidige geïndividualiseerde tijden ook binnen de sociologie een individuele toeëigening van theoretische inzichten op de eigen (survey-)empirische maat veroorloven, los van elke conceptuele context (hermeneutiek!) of nadere argumentatie (onderhandeling!)? Met permissie - dit is ten slotte een discussie-bijdrage -, maar men kan zich soms moeilijk aan de indruk onttrekken dat survey-onderzoekers zoveel decennia na I. Kant, en ondanks tientallen recente boeken over constructivistische kentheorie, nog steeds niet lijken te beseffen dat dé Empirie niet bestaat, en dat ze in hun haast om deze hersenschim te omarmen de complexiteit van theoretische betogen tot slagwoorden reduceren. Met permissie (bis), maar wie - zeer terecht! - in cijfers nauwkeurigheid nastreeft, moet eenzelfde streven in de omgang met teksten aan de dag leggen, ook en vooral als zulks tot het zich eigen maken van hele of halve bibliotheken verplicht.

Een nog groter enigma is Waeges principiële conceptuele nadruk op esthetische en hermeneutische reflexiviteit enerzijds en de afwezigheid daarvan in de operationalisering van de notie individualisering anderzijds. Meer in het algemeen is de relatie tussen de vijf items die 'aspecten van individualisering' (welke?) indiceren enerzijds en de initiële definitie van het betreffende begrip anderzijds bijzonder onduidelijk. Laten we, alle voorgaande nuanceringen en kwalificaties vergetend, even aannemen dat individualisering inderdaad synoniem is met 'het proces en de toestand (momentopname) van individuele autonomie en autonomie-uitbreiding van de mens in het alledaagse leven', waarbij 'zowel gedrag als attitude, zingeving, waarden en normen deel uit(maken) van het individualiseringsbegrip'. Zelfs zoveel *goodwill* kan maar moeilijk van de vraag ontslaan welk verband er tussen deze omschrijving en de vijf gebruikte items bestaat. 'Creatief zijn (item 1), zichzelf ontdekken (item 2), zichzelf zoveel mogelijk ontwikkelen (item 3), origineel zijn, anders dan de anderen (item 3), tolerantie voor andere leefwijzen' (item 5)' - dit is een bepaald weinig valide operationalisering van de door Waege gehanteerde definitie. Mij dunkt dat in de eerste plaats uitsluitend houdingen tegenover waarden worden gemeten, die bovendien alles met de notie zelfontplooiing hebben te maken. Waege zegt dat trouwens zélf als hij, schrijvend over de gepresenteerde typologie, opmerkt: 'Wanneer individualisering zou beperkt worden tot het centrale aspect zelfontplooiing zou de groep (der geïndividualiseerden - RL) waarschijnlijk groter zijn'. Volgens Waege kan 'dit laatste echter niet aangezien dergelijke werkwijze abstractie zou maken van de theoretische complexiteit van individualisering'...

Waege geeft dus toe dat hij in zijn operationalisering *impliciet* de uitdrukking individualisering gelijkstelt met het (discursief!) primordiaal achten van één enkele waarde. Om twee, met elkaar samenhangende redenen, is dit een zeer te contesteren denkbeweging. Vooreerst beargumenteert Waege in de meer beschouwende openingsbladzijden van zijn artikel nergens dat geïndividualiseerden persoonsontplooiing beogen. Ik vermoed dat hij - alweer *impliciet* - deze affiniteit ontwaart op basis van de door hem bepleite notie 'esthetisch-hermeneutische reflexiviteit'. Dat had dan wel even hardop mogen worden gezegd. Of zag Waege ook zelf wel in dat de door hem ingeroepen Lash hem in deze geen enkele rugdekking kon verschaffen?

In de tweede plaats, en dit is belangrijker, kan men eerst moeilijk schrijven dat 'individualisering een actief kiezend individu veronderstelt', en vervolgens zonder meer aannemen dat een geïndividualiseerd iemand anno 1994 voor zelfontplooiing zal opteren. Overeenkomstig de gestipuleerde definitie kiest zo'n individu reflexief de eigen waarden. Deze 'waarden-vrijheid' verhindert elke meting van individualisering in termen van specifieke waardengeladen items. Een geïndividualiseerd individu kan, ook overeenkomstig Waeges omschrijving, even goed voor een postmaterialistische waarde zoals persoonsontplooiing kiezen, als een hedonistische levensstijl aanhangen (vgl. Laermans, 1991b). Kortom, wie via de geëigende enquête-weg (de huidige uitkomsten van) het individualiseringsproces wil onderzoeken, kan zich onmogelijk beperken tot waardenonderzoek, tot het meten van attitudes tegenover 'waarden-volle' items. Waege doet dat wel en mankeert zo de dimensies van 'zelfbepaling, keuzevrijheid en individuele autonomie' die hij zelf expressis verbis aan geïndividualiseerden toeschrijft.

6.

Kan de (hypothetisch-theoretische) uitkomst van het individualiseringsproces in survey-onderzoek worden gemeten? Misschien. We moeten het allicht betrachten. Maar dan moeten de diverse dimensies en domeinen van individualisering veel duidelijker worden onderscheiden. Eén enkele schaal kan nooit deze multi-dimensionaliteit dekken. Moet het trouwens bij een of meer schalen blijven? Is niet ook méér creativiteit in de operationalisering vandoen? Dienen onderzoekers, conform de zo onderhand gangbare omschrijving van de uitdrukking individualisering, niet veel meer in te zoeken op handelingen, en vooral op belissingssituaties en hoe die discursief-reflexief worden gemotiveerd? Overigens bezit deze opmerking alweer een meer algemene draagwijdte.

Op survey-onderzoek komt veel kritiek. Het heeft zo zijn begrenzingsen, die meer reflexief ingestelde methodologen trouwens zeer nadrukkelijk beklemtonen (vgl. Billiet, 1993). Maar misschien is minder de formule van representatieve, tevens kwantitatief makkelijk verwerkbare data aan herziening toe, en dienen veeleer de gebruikte meetinstrumenten - concreet: items gericht op eendimensionele schaalconstructie - te worden geïnnoveerd. Daarnaast lijkt het aangewezen om, liefst in combinatie met survey-onderzoek, ook meer kwalitatief onderzoek te verrichten, zodat we een beter zicht op de diverse dimensies van 'geïndividualiseerd zijn' verkrijgen. Dit is een in de sociologie zéér traditionele verzuchting, inderdaad. Maar in de context van deze discussiebijdrage over individualisering en 'de-traditionalisering', past zo'n neo-classicistisch einde wel. Het is in elk geval reflexief.

VOETNOTEN

- (1) Een goede indicatie van Becks invloed binnen de Duitstalige sociologie is 's mans alomtegenwoordigheid in de bijdragen tot de opstellenbundels geredigeerd door Brose en Hildenbrand (1988), Berger en Hradil (1990) en - wat meer voor de hand liggend, want 'selfmade' - Beck en Beck-Gernsheim (1994). In de Nederlandstalige sociologie werd de individualiseringstheorie onder meer onderschreven door Laermans (1992 en 1993a), Klaassen (1993), Peters e.a. (1993), Ester e.a. (1993), en meerdere auteurs in de bundel geredigeerd door du Bois-Reymond en de Jong Gierveld (1993). Overigens speelt in de Nederlandstalige receptie in jeugdsociologische kringen ook het oorspronkelijk in 1983 verschenen artikel van Werner Fuchs-Heinritz (1990) een belangrijke rol.
- (2) Daar ik bij het schrijven van deze kanttekeningen gebruik diende te maken van het definitieve maar nog ongepubliceerde manuscript van Waeges tekst, zal ik hierna geen pagina's opgeven bij citaten of verwijzingen naar deze tekst.
- (3) Voor Becks moderniseringstheorie, zie behalve *Risikogesellschaft* (Beck, 1986) ook 's mans meer recente geschriften, zoals *Gegengifte* en vooral *Die Erfindung des Politischen* (Beck, 1988 en 1993; vgl. Beck en Beck-Gernsheim, 1990 en 1994; Zapf, 1991; Beck, Giddens en Lash, 1994). Om niet steeds opnieuw naar dezelfde publicaties van U. Beck te verwijzen, wordt hierna

verondersteld dat de zojuist aangehaalde boeken als primaire referenties gelden telkens Becks inzichten nadrukkelijk aan de orde zijn.

BIBLIOGRAFIE

- BECK, U. (1983), 'Jenseits von Stand und Klasse? Soziale Ungleichheit, gesellschaftliche Individualisierungstendenzen und die Entstehung neuer sozialer Formationen und Identitäten', pp. 35-77, in: R. KRECKEL (Hrsg.), *Soziale Ungleichheiten*. Göttingen: Otto Schwartz & C° (Sonderband 2 der *Sozialen Welt*).
- BECK, U. (1986), *Risikogesellschaft*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- BECK, U. (1988), *Gegengifte*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- BECK, U. (1992), *Risk Society*. London: Sage.
- BECK, U. (1993), *Die Erfindung des Politischen*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- BECK, U., E. BECK-GERNSHEIM (1990), *Das ganz normale Chaos der Liebe*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- BECK, U., E. BECK-GERNSHEIM (1994) (Hrsg.), *Risikante Freiheiten: zur Individualisierung von Lebensformen in der Moderne*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- BECK, U., A. GIDDENS, S. LASH (1994), *Reflexive Modernization*. Cambridge: Polity Press.
- BELLAH, R.N., e.a. (1985), *Habits of the Heart*. New York: Harper and Row.
- BERGER, P.A., S. HRADIL (Hrsg.) (1990), *Lebenslagen, Lebensläufe, Lebensstile*. Göttingen: Otto Schwartz & C° (Sonderband 7 der *Sozialen Welt*).
- BERGER, P.L. (1970), 'The Problem of Multiple Realities: Alfred Schutz and Robert Musil', pp. 213-233, in: M. NATANSON (ed.), *Phenomenology and Social Reality*. Evanston: Northwestern University Press.
- BILLIET, J. (1993), *Ondanks beperkt zicht*. Brussel/Leuven, VUBPress/SOI.
- BROSE, H.G., E. HILDENBRAND (Hrsg.) (1988), *Vom Ende des Individuums zur Individualität ohne Ende*. Opladen: Westdeutscher Verlag.
- DE SWAAN, A. (1983), 'Uitgaansbeperking en uitgaansangst: over de verschuiving van bevelshuishouding naar onderhandelingshuishouding', pp. 81-115, in: A. DE SWAAN (ed.), *De mens is de mens een zorg. Opstellen 1971-1981*. Amsterdam: Meulenhoff.
- DE SWAAN, A. (1989), *Zorg en de staat*. Amsterdam: Bert Bakker.
- DU BOIS-REYMOND, M., J. DE JONG GIERVELD (1993), *Volwassen worden*. Houten/Zaventem: Bohn Stafleu Van Loghum.
- ELIAS, N. (1987), *Die Gesellschaft der Individuen*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- ESTER, P., L. HALMAN, R. DE MOOR (1993), *The Individualizing Society*. Tilburg: Tilburg University Press.
- FUCHS-HEINRITZ, W. (1990), 'Jeugd als statuspassage of geïndividualiseerde jeugdbiografie?', *Jeugd en Samenleving*, 20 (7/8): 451-473.
- GARFINKEL, H. (1967), *Studies in Ethnomethodology*. Englewood Cliffs (N.J.): Prentice Hall.
- GASTELAARS, M (1987), 'Niets zo modern als een mens alleen', pp. 154-164, in: T. VAN DER KAMP, T. KRIJNEN (eds.), *Dagelijks leven in Nederland*, Amsterdam: De Populier/ISPO.

- GIDDENS, A. (1991), *Modernity and Self-Identity*. Cambridge: Polity Press.
- GIDDENS, A. (1992), *The Transformation of Intimacy*. Cambridge: Polity Press.
- HABERMAS, J. (1981), *Theorie des kommunikativen Handelns*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- HABERMAS, J. (1985), *Der philosophische Diskurs der Moderne*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- HABERMAS, J. (1989), 'Leefwereld en systeem', pp. 148-167, in: J. HABERMAS (ed.), *De nieuwe onoverzichtelijkheid en andere opstellen*. Meppel/Amsterdam: Boom.
- HUYSE, L. (1994), *De politiek voorbij*. Leuven: Kritak.
- KERKHOFS, J., e.a. (1992), *De versnelde ommekeer*. Tiel/Brussel, Lannoo/Koning Boudewijntichting.
- KLAASSEN, C. (1993), 'Individualisering en socialisatie', pp. 171-190, in: C. BOUW, B. KRUIHOF (eds.), *De kern van het verschil*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- LAERMANS, R. (1991a), 'Van collectief bewustzijn naar individuele reflexiviteit: media, consumptie en identiteitsconstructie binnen "de reflexieve moderniteit"', *Vrije Tijd en Samenleving*, 9 (3/4): 99-118.
- LAERMANS, R. (1991b), 'Individualisering en sociaal-cultureel werk', *Vorming*, 4 (6): 211-221.
- LAERMANS, R. (1992), *In de greep van de moderne tijd*. Leuven: Garant.
- LAERMANS, R. (1993a), 'Meer individuele mogelijkheden, minder sociale dwang? Enkele cultuursociologische kanttekeningen bij het naoorlogse individualiseringsproces', pp. 137-151, in: W. DUMON, e.a. (eds.), *Scenario's voor de toekomst*. Leuven: Acco.
- LAERMANS, R. (1993), 'Bringing the consumer back in', *Theory, Culture and Society*, 10 (2): 153-161.
- LASH, S. (1990), *Sociology of Postmodernism*. London, Routledge.
- LASH, S., J. Urry (1994), *Economies of Signs & Space*. London: Sage.
- LUHMANN, N. (1986), *Ökologische Kommunikation*. Opladen: Westdeutscher Verlag.
- MATTHIJS, K. (1994), *Achterwaarts de toekomst in*. Leuven: Garant.
- MUSIL, R. (1988), *De man zonder eigenschappen*. Amsterdam: Meulenhoff.
- PEETERS, E., E. VAN ROOIJEN, H. GUIT (1993), 'Individualisering en de jeugdfase', *Sociologische Gids*, 40 (2): 93-110.
- WAEGE, H. (1994), 'Individualisering, sociale integratie en solidariteit: enkele thesen empirisch getoetst', *Tijdschrift voor Sociologie*, 15 (3/4).
- WEYNS, W. (1994), 'De sociale grondslag van de menselijke geest: het interactionisme van George Herbert Mead', pp. 13-47, in: H. BERGHS, H. (ed.), *Denkwijzen 9*. Leuven: Acco.
- WILLIS, P. (1990), *Common Culture*. Milton Keynes: Open University Press.
- ZAPF, W. (Hrsg.) (1991), *Die Modernisierung moderner Gesellschaften*. Frankfurt: Campus.